

TÜRKÇE SĀ' ATNĀMELER VE HĪBETU'LLĀH İBNİ İBRĀHİM'İN SĀ' ATNĀMESİ

Ahmet BURAN *

Giriş

Nesnenin harekete başladığı an ile durduğu an arasında geçen süre, bir bütün halinde, zaman kavramıyla ifade edilmektedir. Atom sürekli hareket halinde olduğuna göre, aslında genel anlamda hareketin bittiği an yoktur. Dolayısıyla zaman, sürekli var olan ve içinde geçmiş, yaşanan an ve gelecek gibi üç temel bölüm bulunan bir kavramdır.

Fizik bilginleri ve felsefeciler zamanı “birbirini izleyen anlardan oluşan çizgisel bir bütünlük; önce olandan sonra olana doğru giden sonsuz anlar bütünü” olarak tanımlamaktadırlar. Zaman, “hareketin ölçüsü”, zaman duygusu ise, “insanın ayırt edici” bir özelliğidir. Zaman, “a priori” olarak vardır ve “görüngüler” ancak onun içinde gerçeklik kazanırlar. Dolayısıyla zaman, kimi düşünürlerce, “varlığın dördüncü boyutu” , hatta zamanın dışında herhangi bir varlıktan söz edilemeyeceği için “varlığın kendisi” olarak da tanımlanmaktadır.

Eşyayı, insanı, varlığı kuşatan bu kavramın kontrol edilmesi, durdurulması veya tersine çevrilmesi mümkün değildir. İnsan hayatının her anını ilgilendiren ve dünya üzerinde yaşadığımız süre ile de yakından ilgili olan bu kavramı insanoğlu tanımaya çalışmış ve bunu yaşadığı doğal ortamın şartlarına bağlı olarak bölümlere ayırmıştır. Böylece, dünya zamanına ait olmak üzere asır, yıl, mevsim, ay, hafta, gün, gece; saat, dakika, saniye... gibi zaman bölümleri ve birimleri ortaya çıkmıştır.

İnsanın hayatını belli bir düzen ve disiplin içinde sürdürebilmesi için zamanı iyi ve doğru kullanması gerekir. Onun için her din ve felsefe zamana değer verir. Kuran-ı Kerim'in bir ayetinde¹ zamana yemin edilmesi ise, bu önemin belirtilmesi bakımından özel bir anlam taşımaktadır.

Çok eski çağlardan beri insanlar zaman ve zaman kavramının oluşumunda

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ Asr / 1.

etkili olan faktörler üzerinde düşünmüş ve yıldız sistemleri ile burçları, bu oluşumun aslı unsurları olarak ele almışlardır. Böylece, Babil, Eski Mısır, Hint, Eski Çin, Maya, Eski Yunan, Roma ve Arap uygarlıklarında da görülen ve bizim ilm-i nücum veya gök bilimi, batılıların ise astroloji dediği bilim ve bilgi dalı doğmuştur. Bu bilgi dalının çeşitli yönleri ile ilgili olmak üzere, sâ'atnâme, rûznâme, şemsiyye, yıldıznâme, seb'a-i seyyâre ve sâ'at-i zamâniye, ilm-i nücum ve benzeri adlarla çeşitli eserler ve konular kaleme alınmıştır.

Biz bu çalışmada Hîbetu'llâh ibni İbrâhim'in Sâ'atnâme adlı eserini incelemeye çalıştık.

XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın birinci yarısı arasında yazıldığını sandığımız eserin Türkiye'deki resmî ve özel kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Ayrıca eserin değişik tarihlerde yapılmış basımları da vardır. Biz, özel kütüphanemizde bulunan ve yazıldığı dönemi en iyi yansıtan H.1128(1716) tarihli bir yazma nüshayı esas alıp Süleymaniye Kütüphanesi Laleli-1378 numarayla kayıtlı olan H.1130(1718) tarihli nüshayı da yardımcı nüsha olarak dikkate alıp incelememizi yaptık. Eserin bilinen en eski nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Serez-1609 numarayla kayıtlı olan H.1103(1691) tarihli nüshadır. Ancak dili yenileştirildiği için bu nüshayı esas almadık.

I . Sâ'at

Arapçadan Türkçeye geçmiş olan “sâ'at” sözcüğünün Arapçada “sâ'at“ ve “sâ'a” biçiminde iki ayrı kullanımı vardır. Her ikisi de, zaman ölçen alet anlamındadır. Bu ilk ve genel anlamdan başka sâ'a / sâ'at sözcüğünün, dinî bir terim olarak “ölüm ve kıyamet anı ya da belirlenmiş an” gibi özel anlamları da vardır².

“Sâ'at ” sözcüğü Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük'ünde: “1. Bir günlük sürenin yirmi dörtte birine eşit zaman parçası, 2. Vakit , zaman, 3. Bir işin yapıldığı belli bir zaman, 4. Yürüyerek bir saatte alınan yol, 5. Günün hangi saati olduğunu gösteren alet “ şeklinde açıklanmaktadır³.

İslam Ansiklopedisinde ise bu konuda şu bilgiler verilmektedir: “Muayyen bir zaman fasılası ve bilhassa tespit edilmiş bir başlangıca göre herhangi bir anda zamanı gösteren alet olup, Yunan heyet alimlerine imtisalen aynı zamanda “mustaviya” da denilen ve yıldızlar semasının 15 derecelik dönmesine tekabül eden müsavî veya nücumî saat “sa'a falakiya” ile gündüzü ve geceyi 12 saate bölmek sureti ile elde edilen ve bu sebeple de mahallin arz dairesine ve mevsimlere göre değişen, bununla beraber zaman süresini belirten ve zamaniya da denilen gayrı müsavi saat, muvacca arasında bir tefrik yapılmıştır”⁴.

² *İslam Ansiklopedisi*, MEB. Yay. İstanbul, 1980, C. 10, s.3.

³ Bkz. *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 1988, s.1235.

⁴ *İslam Ansiklopedisi*, C.10, s. 2.

Bu bilgilerden **sâ'a** / **sâ'at** sözcüğünün üç temel anlamda kullanıldığını görüyoruz:

1- Zamanı ölçen aletin adı

2- Dünyanın kendi çevresinde bir kez dönmesi esas alınarak yapılmış eşit aralıklı yirmi dört bölümden her biri

3- Belirlenmiş an, kıyamet günü

Zamanı “hareketin ölçüsü” olarak algılayan insan⁵, yaşadığı yıldız sistemleri içinde güneşi ve güneşin hareketini, zamanı belirten en uygun cisim olarak kabul etmiştir⁶. Herhangi bir mahalde güneşin batışı bir zaman başlangıcı olarak alınmış ve o anda saatin 12 olduğu var sayılmıştır. Ertesi gün güneşin batışına kadar geçen süre 2 x 12 olarak kabul edilmiş ve böylece 24 saat bulunmuştur⁷.

Zamanın dışında var olmanın mümkün olmadığını⁸, onunla birlikte ve ona uyarak yaşamak zorunda olduğunu fark eden insan, yaşadığı süreyi bilmek ve bu süreyi doğru kullanmak için saati icat etmiştir. Gece ve gündüz saatlerinin geçişini ölçmek için “gece ve gündüzün almasımdan, mevsimlerden, güneş (güneş zamanı) ve yıldızlardan (yıldız zamanı) yararlanılmıştır. Antik çağda gonomonlar, dikili taşlar, kum saatleri, dereceli mumlar, su saatleri kullanıldıktan sonra, Ortaçağda (XIV.yy.) hiç bir duyarlılığı olmayan ilk mekanik duvar saatleri ortaya çıkmıştır”⁹. Daha sonra bu saatler geliştirilmiş ve günümüzde de kullanılan çeşitli şekilleri yapılmıştır..

II. Sâ' atnâme

Sâ' atnâme, Arapça kökenli **sâ' at** sözcüğüne Farsça kökenli “**nâme**” sözcüğü getirilerek kurulmuş bir birleşik sözcüktür. **Nâme**, İsim olarak: “1. mektup, 2. sevgiye ve aşka dair yazılmış mektup, 3. kitap, mecmua” anlamlarındadır. Sıfat olarak ise, “yazılı, yazılmış, “küçük kitap” anlamlarına gelen birleşik sözcükler yapar. Dolayısıyla “**Sâ' atnâme**”, saat ile ilgili olarak yazılmış metin veya eser anlamındadır. Ortak İslam kültürü dairesinde, sâ' atnâme, rûznâme, şemsiyye, yıldıznâme, seb'a-i seyyâre ve sâ' at-i zamâniye, ilm-i nücüm gibi adlarla yazılmış, benzer konuları işleyen çok sayıda eser vardır. “**-Nâme**” sözcüğü getirilerek adlandırılmış olan bu eserlerin büyük bir bölümü hakkında edebiyat tarihi kitaplarımızda bilgiler var iken, sâ' atnâmeler hakkında, doğru ve doyurucu bir bilgi mevcut değildir¹⁰. Dolayısıyla biz bu çalışmada, öncelikle Sâ' atnâmeleri, konuları

⁵ Hawking, Stephen W., *Zamanın Kısa Tarihi*, (Süleyman Gül-Çağrı Gürbüz) İstanbul, 27 ve d.

⁶ Borst, Arno, *Avrupa Tarihinde Zaman ve Sayı Computus*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Ankara 1997, s.26.

⁷ *İslam Ansiklopedisi*, C.10, s. 2-3.

⁸ Çüçen, A. Kadir, *Heidegger'de Varlık ve Zaman*, Bursa 1997, s. 27 ve d.

⁹ *Büyük Larousse*, 19. cilt, s. 1018.

¹⁰ Taradığımız edebiyat tarihi kitaplarının hemen bütününde ve çok sayıda ansiklopedide konu ile ilgili bilgilere rastlayamadık. Sadece, V. M. Kocatürk'ün *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi* ile Kocatürk'ün eserine atıfta bulunan *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*nde kısa bir bilgi yer almaktadır. Ancak bu bilgiler de eksik ve yanlıştır.

ve yazarları bakımından, ana hatlarıyla tanıtmaya ve özel olarak da Hıbetu'llāh ibni İbrāhim'in Sā'atnāme'sini incelemeye çalışacağız.

Tespit ettiğimiz Sā'atnāmelerin bir kısmı müstakil kitap şeklinde iken, bir kısmı da başka adlarla yazılmış bazı eserlerin içinde bir bölüm olarak yer almaktadır. Yazılış tarzları itibariyle bütünüyle manzum olanlar olduğu gibi, bütünüyle mensur olanlar da vardır. Bir bölümü ise manzum ve mensur karışıktır.

İncelediğimiz sâ'atnāmeleri konu ve muhtevaları itibariyle kısaca şöyle değerlendirebiliriz:

Sā'atnāmeler, zamanın nasıl tayin edileceğini ve bu belirlenen zamanın, bir ucu astrolojiye (ilm-i nücum) de dayanan, özelliklerini ve hikmetlerini yedi yıldız 12 burca (Hamel-Koç, Sevr-Boğa, Cezva-İkizler, Seretan-Yengeç, Esed-Arslan, Sünbüle-Başak, Mizan-Terazi, Akrep-Akrep, Kavs-Yay, Cedy-Oğlak, Delv-Kova, Hüt-Balık) dayalı olarak anlatan eserlerdir. Bu eserlerde, haftanın yedi günü, “Şems-Güneş, Zühre-Venüs, Utarid-Merkür, Kamer-Ay, Zühal-Satürn, Müşteri-Jüpiter ve Merrih-Mars” gibi yedi yıldız tarafından temsil edilmektedir. Haftanın yedi günü yedi vakte bölünmüş ve her bir vakitte bu yedi yıldızdan birinin etkili olduğu kabul edilmiştir¹¹. Ayrıca Sā'atnāmelerde, “sā'a / sā'at” sözcüğünün dinî terminolojideki anlamına uygun olarak “belirlenmiş an, kıyamet günü “ ve bu günlerin özellikleri de anlatılmaktadır. İncelediğimiz altı yazma arasında Millî Kütüphanede Yz.A.4039 numaraya kayıtlı olan Sā'atnāme ile Hıbetu'llāh ibni İbrāhim'in Sā'atnāmesinde bu anlamda bilgilere daha çok yer verilmiştir. Millî Kütüphanede bulunan söz konusu Sā'atnāmede Allah'ın isimleri ile günün saatleri arasında ilgiler kurulmakta ve hangi adın anlamının hangi saatte tecelli edeceği de açıklanmaktadır. Hıbetu'llāh'ın eserinde ise yıldızlara, burçlara ve güneş sistemine ait zamanın tayini konusuna fazlaca yer verilmemiştir. Bu eserde daha çok Tanrı tarafından belirlenmiş “**akşam saati, uyku, saati, gaflet saati, gökler saati ve arş saati**” şeklinde adlandırılan ve gerçek zamanla ilgisi olmayan saatlerden söz edilmekte ve bu saatlerin özellikleri ile yapılması gereken ibadetler hakkında bilgiler verilmektedir. Bu içeriği ve niteliği ile Hıbetu'llāh'ın Sā'atnāmesi diğerlerinden önemli ölçüde ayrılmaktadır.

Sā'atnāmelerde genellikle bir gün yedi vakte bölünmekte ve her bir vakitte yedi yıldızdan birinin etkili olduğu kabul edilmektedir.

Mesela:

Yevm-i yekşenbe:

şems	zühre	‘utārid	ķamer	zūhal	müşteri	merrih
(tulu'-i	(ķušlık)	(zevāl)	(öyle)	(beyne's-	(vaķt-i	(āķir-i
afitāb)				şalāteyn)	‘aşr)	rüz)

¹¹ Dünyanın değişik medeniyetlerinde ve ülkelerinde olduğu gibi Abbasilerden itibaren bütün islam saraylarında “müneccimler” bulunuyordu. Osmanlı padişahları önemli kararlar alırken, müneccim başının yıldızların hareketlerine bakarak uygun zamanı tespit etmesini isterlerdi.

Yevm-i duşenbe:

ķamer (tuluć)	zūhal (ķuşlık)	müşteri (zevāl)	merrih (öyle)	şems (beyne'ş- şalāt)	zühre (‘aşr)	‘uţārid (āḫir-i rūz)
-------------------------	--------------------------	---------------------------	-------------------------	------------------------------------	------------------------	-----------------------------------

şeklinde devam etmektedir. Her günün ve saatin kendine göre bir özelliği olduğu gibi, her yıldızın hükmü de farklıdır. Yedi yıldızın kendi saatleri ile ilgili özellikleri ve bu saatlerde yapılan işlerin iyi ve kötü neticeleri “hükmi-i sâ'at-i şems, hükmi-i sâ'at-i zūhal, hükmi-i sâ'at-i ķamer...” gibi başlıklarla ve “Hükmi-i sâ'at-i Müşteride zafer bulur avlanan ve sefer itmek, almağ ve şatmak ve giymek ve biçmek ve ulular ile yemek ve içmek iderse hoşdur o sâ'atde eyü degildür merhabālaşmak ve taleb-i ḫacet itmek ve hoşdur sünnet itmek ve ‘ıyş ü şulḫ dādın virmek ve av ü kuş itmek ğayet mübârekdür ve bu sâ'atde toğan oğlan zāhid ve ‘ālim ve zirek ve ‘ābid ola.” şeklinde açıklanmaktadır.

III. Türkçe Sâ' atnâmeler**III. 1. Sâ' atnâme**

Ebū Maş'ar el-Belhî'den Şeyhü'l-Vaiz Yusuf el-Kağızmanî tarafından tercüme edilen Sâ' atnâme'nin başında yer alan “ mintellifat el-Şeyhu'l-Vâiz Yusuf el-Kağızmanî, saḫābeden Ebū Maş'ar el-Belhî'nüñ Sâ' atnâmesinden, Farsîden Türkiye terceme olunmuşdur.” cümlesi, söz konusu eserin Farsçadan çevrildiğini açıkça göstermektedir. Nuruosmaniye Kütüphanesi 4988/1 numarayla kayıtlı bir mecmuanın 1-b / 15-a varakları arasında yer alan eserin tercüme tarihi 1158 (1745) dir. Mensur olan eserin satır sayısı 10, 11 ve 12 olarak değişmektedir.

III. 2. Sâ' atnâme

Ebū Maş'ar el-Belhî'den tercüme edilen Sâ' atnâmenin bir nüshası da Rasim Deniz'in (Kayseri) özel kütüphanesinde “Cönk-16 “ numarayla kayıtlı bir yazmanın 26-b / 27-a varakları arasında bulunmaktadır.

“Der beyān her günde vāķi' olan sâ' atlerin neye mazhar oldukların hükmünü beyan ider” cümlesiyle başlayan bu Sâ' atnâme H. 1081 (1670) tarihlidir. Söz konusu Sâ' atnâmenin sebep-i telifinde şu bilgilere yer verilmektedir: “ ci ḫānñ hükmi merḫūm ve mađfūr Ebu'l-Maş'ar el-Belhî ki ma' lümü idi bu fenn-i nücüm ehl-i tasnif idi zamānñ dürr-i meknūnidur beyānıñda şöyle kim her ‘ulümü keşf ile bilmiş idi ‘Acem şāhlarından Ebū Sa'id Ḥān aña didi kim baña bir ‘aceb rūznâme te'lif eyle kim aslā mensūḫ olmaya ve hem de hem hoş ve hem şūḫ ve bâḫıl olmaya ve hükmi ebedü'l-ābād ola ve yeni taķvime ihtiyāç olmaya tā kıyāmete deger nāmı ķala ol eser bir ķerāđ olup tođrı yolu seĉüp gideler oķıyanlar ḫayr du' ā ideler çün

Ebū Maş‘ar bu sözi ol hāndan işitdi, yedi yıldızı bu tarz üzre ihtiyār ve bünyād eyledi ve her fesād ü salāhı bildürdi bir ‘aceb düzdi ve gice ve gündüzde eyü ve yavuz işden ne gelür hoş gördi. hān-ı mezbūr gördükde didi:

Her kim bu ‘ilmi şaklaya ey cān
Hergiz işinde görmeye noşşān “

Eser “bu faķir ü haķir Şa‘bān el-Hāfız becāmi miyāne-i bālāda mestūr Şemsiyye nām manzūm kitābdan hāşşaten Seb‘a-i Seyyāre ve Sā‘at-i Zamāniyyeyi bu tarz (...) řodum müstefid ve nazır olan zāt-ı şeriflerden umarum ki bir fātiħa-yı şerif ile rūhumuzı şād ideler” (sene 1081) cümleleri ile son bulmaktadır.

III. 3. Risāle-i Sā‘atnāme

Manzum olan bu Sā‘atnāme, Millî Kütüphanede Yz.A. 3459 / 8 numarayla kayıtlıdır. Sā‘atnāme bölümü, eserin 134-a / 136-b varakları arasında yer almaktadır. H. 1113 (1701) tarihli olan eserin yazarı ve yazıldığı yer belli değildir.

“Ahvāl-i sā‘ate müte‘alilik nazmdur” başlığıyla başlayan eserin her sayfasında 15 satır vardır.

Konu ve muhteva olarak birinci sırada belirttiğimiz Sā‘atnāme ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Burada da her yıldızın bir saati ve her saatin de çeşitli hükümleri olduğu belirtilmektedir. Günlerin özellikleri ile beraber, yıldızların saatlerinin hükümleri ve yapılması iyi olan ve olmayan işler anlatılmaktadır.

Eser,
“İşit yine bir aşl bizden şüru‘
Ki lubt oluna niçe fūru‘

Şehinşehlere rūznāme gerek
Ne anlara her hāş ü ‘āmlara gerek “ beyitleri ile başlamakta ve

“Kaı mālđār ve ‘aziz olur

Cihān içre ehl-i temiz olur “ beytiyle de son bulmaktadır. Muhtemelen ilk sırada belirttiğimiz Sā‘atnāmeden yararlanılarak nazmedilmiştir.

III. 4. Sā‘atnāme

Millî Kütüphanede bir yazması bulunan bu Sā‘atnāme, İbrāhim Hakkı Erzurumî’ye aittir¹². H. 1195 (1781) tarihli ve “Haza Kitāb-ı Tertibi’l-‘ulüm” adlı yazmanın 64-a / 66-b varakları arasında yer almaktadır. Müstensihî Yusuf en-Nesim fi Karye-yi Tillo adlı bir kişidir.

¹² İ. H. Erzurumî’nin Saatname’sinin H. 1164 / M.1751 tarihli asıl nüshası Mesih İbrāhimhakkıođlu’ndadır. Bkz. İsmet Binark, Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrāhim Hakkı Bibliyografyası*, Kùltür Bak. Yay., Ankara 1977

“Öyle ma' lûm olsun ey oğlum Nesim
Kim bu sâ' atnâme hikmetdür kadim “ beytiyle başlayan eser,
.....

“Haqqı der-ilm-i felek sırrını âyân itdüm
Otuz beyt içre naḥs u sūd sâ' ati beyân itdüm “ beytiyle devam etmektedir.
Nazım ve nesir karışık olan eser,
“Ḳoy üç mevlüdü dörd ümmidi abâ-yı nüh ṭâkı
Ḳamu şey ḥâlik u fânî hüve'l-ḥayyu hüve'l-bâkı “ beytiyle son bulmaktadır.
Muhteva itibariyle ilk iki esere benzemektedir.

III. 5- Sâ' atnâme

Millî Kütüphanede bir yazması bulunan eser, Yz. A. 4039 numarayla kayıtlıdır. Bütünüyle mensur olan bu Sâ' atnâme, 65 varaktan ibarettir ve her sayfasında dokuz satır vardır.

Eser, “İş bu eser tertib üzerine günde yedi yılduzuñ yedi şerif sâ' ati vardır” cümlesiyle başlamakta ve “ Cum' a irtesi gecesi yatsu her birleri beyân oldı. İḳti zâ itdükce zıkr olunan mahalle naḫar oluna “cümlesiyle sona ermektedir. Eserin müellifi ve yazılış tarihi belirtilmemiştir.

IV. HİBETU'LLÂH İBNI İBRÂHİM

IV. a. Hayatı

Hıbetu'llâh ibni İbrâhim'in hayatı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Tarama Sözlüğünün başında, taranan eserler listesinde Hıbetu'llâh'ın Sâ' atnâmesi de yer almaktadır¹³. Eser, Zahir Hasırcıoğlu tarafından taranmış fakat, hayatı hakkında sadece “Hıbetu'llâh ibni İbrâhim ibni İsmail adlı bir bilgin” şeklinde kısa bir bilgi verilmiştir. Vasfî Mahir Kocatürk'ün Büyük Türk Edebiyatı Tarihi¹⁴ adlı eserinde ve bu esere dayalı olarak da Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinde, Sâ' atnâme hakkında bazı bilgiler verilirken, yazarı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. İncelediğimiz Sâ' atnâme nüshalarında da Hıbetu'llâh hakkında çok açık bilgiler bulamadık. Sadece “alim ve şeyh” olduğunu belirten ifadeler kullanılmıştır. Hangi tarikata mensup olduğu, şeyhinin kim olduğu veya müridlerinin bulunup bulunmadığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

¹³ Söz konusu eser TDK'nin “Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü” projesi içinde tarafımızdan yeniden taranmaktadır.

¹⁴ Bkz. Vasfî Mahir Kocatürk, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, 1970, s.197

Bazı kütüphanelerdeki kayıt fişlerinde yazarın adı, “ Heybetullah veya Hiybetullah” şeklinde tespit edilmiştir. Ancak, gördüğümüz nüshaların büyük bir kısmında yazım, bu adın “Hîbetu’llâh” olduğunu açıkça göstermektedir. Yine bazı kayıt fişlerinde yazarın adı, “Hîbetu’llâh b. İbrâhim Gözci veya Hîbetu’llâh Gözcü b. İbrâhim “ şeklinde geçmektedir. Bu yanlışlık, “ ol ulu heybetlü kıyâmet gününde bu kitâbuñ mü’ellifi Hîbetu’llâh bin İbrâhim gözci ve çavuş olup halkı tamudan döndürüp peygambere haber idici olmağdur...” şeklindeki ifadeye yer alan “gözci” sözcüğünün ismin bir parçası zannedilmesinden kaynaklanmıştır. Elimizdeki nüshanın 91b/12. satırında Muşafa Hîbetu’llâh şekli geçmekle birlikte, doğru ve tam adı, Hîbetu’llâh ibni İbrâhim ibni İsmâ’îl’dir. Ancak nüshalarda en çok kullanılan şekli Hîbetu’llâh ibni İbrâhim’dir¹⁵. İncelememize esas olan nüshanın 3b/14, 6a/12, 7a/11, 7a/11, 7b/1, 7b/10, 8a/5, 10b/1, 11b/3, 47a/4, 91b/12 ve 92a/6 satırlarında müellifin adı geçmektedir.

IV. b. Sâ’atnâme’si

Hayatı hakkında bilgi bulamadığımız Hîbetu’llâh ibni İbrâhim’in eseri ise oldukça meşhurdur. Başta, Millî Kütüphane ve Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere, birçok resmî ve özel kütüphanede çok sayıda nüshası vardır. Kırım’dan Cezayir’e kadar uzanan çok geniş bir alanda istinsah edilmiş olması, eserin çok tanındığını ve okunduğunu gösterir. Özel kütüphanemizde de dört yazma nüshası bulunan bu Sâ’atnâme, Muhiddin Efendi Matbaasında, 1301 (1883) tarihinde bastırılmıştır. 96 sayfa ve her sayfada 21 satır olmak üzere basılan eserin dili yenileştirilmiştir¹⁶.

Eser hakkında kaynakların çoğunda bilgi yoktur. Sadece Vasfi Mahir Kocatürk’ün Büyük Türk Edebiyatı Tarihi ile bu edebiyat tarihini kaynak gösteren Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinde bazı bilgiler verilmektedir. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinde bu konuda verilen bilgi şöyledir: “Mesnevi (Hîbetu’llâh b. İbrâhim bs. 1857) gece ve gündüzün çeşitli saatlerinin hususiyetlerinden, bu saatlerde yapılması gereken dualardan ve ibadetlerden bahseder. Tevrat’tan Kuran-ı Kerim’den çeşitli efsanelerden islamileşmiş mitolojik bilgilerden devşirilmiş, dünya ve ahiret hakkında malumat veren bir eserdir. Yazma bir nüshası Vasfi Mahir Kocatürk’ün özel kütüphanesindedir. Eser daha ziyade halkiyat mahsulü sayılmaktadır, ümmilerin faydalanması için kaleme alınmıştır”¹⁷.

¹⁵ Eser hakkındaki ilk bilimsel tanıtım ve değerlendirme tarafımızdan yapılmıştır. Bkz. “Türk Edebiyatında Saatnameler ve Hîbetu’llâh ibni İbrâhim’in Saatnamesi”, 9. Millî Türkoloji Kongresi, 15-19 Eylül 1997-İstanbul

¹⁶ İnceleme fırsatı bulduğumuz 1883 tarihli baskısından başka, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinde* söz konusu eserin daha önce 1857 tarihinde de basıldığı belirtilmektedir. Ancak bu baskıyı görme imkânımız olmadı.

¹⁷ Bkz. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., İstanbul 1990, C.7, s.379.

Ancak bu bilgiler, hem yetersiz hem de yanlıştır. Zira, söz konusu kaynakta, manzum olmadığı gibi, “mensur mesnevî” özelliği de taşımayan bu esere “mesnevî” denmektedir.

Hîbetu’llâh’ın hayatı hakkında geniş bilgiler bulunamadığı gibi, eserinin yazılış yeri ve tarihi hakkında da açık ve kesin bilgiler yoktur. Muhammet Yelten, eserin Farsça veya Arapçadan tercüme edildiğini belirtmektedir¹⁸. Ancak eserin başında yer alan “ bu eserin Kuran ve hadisler ile çeşitli kitaplardan alıntılar yapılarak oluşturulduğu” ve özellikle de “bu kitâbuñ muşannifi nahif ve za‘îf bir zerre toprak Hîbetu’llâh ibni İbrâhim” (6a/12) , “...bu kitâbuñ mü’ellifi Hîbetu’llâh...(47a/4) ve “bu kitâbı iden Muşafa Hîbetu’llâh...”(91b/12) şeklindeki ifadelerden eserin telif olduğu anlaşılmaktadır. Eserin adı incelediğimiz nüshanın 4a/11, 7b/12, 8a/8, 8b/12, 13b/8, 59b/10, 60a/5, 60b/5, 78b/12, 100b/1 satırlarında geçmektedir.

Eserin tespit edebildiğimiz 98 nüshasının büyük bir bölümünü görüp inceledik. Çoğu harekeli olarak yazılmış bu nüshaların her birinin varak ve satır numaraları farklıdır. Nüshaların bir kısmı eksik olduğu için varak sayıları arasında büyük farklar görülmektedir. Doğal olarak kitabın boyutları ile satır adedinin çokluğu ve azlığı da varak sayısını etkilemektedir. Tespit ettiğimiz en küçük nüsha 47, en büyüğü ise, 163 varaklıdır. Yazma nüshaların en azı 11, en çoğu ise 19 satırlıdır.

Dil özelliklerinden, eserin XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısı arasında yazıldığını tahmin ediyoruz¹⁹. Bilinen en eski tarihli istinsahı, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez-1609 numaraya kayıtlı H.1103(1691) tarihli nüshadır²⁰. Eserin müellif hatlı olanı henüz ele geçirilememiştir. Telif tarihi belli olmadığı için, incelememize esas olan H.1128 tarihli istinsah nüsha ile müellif nüshası arasındaki tarih farkını tespit etmek mümkün değildir. Ancak elimizdeki yazma nüshaların genellikle XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. ve XIX. yüzyıllarda istinsah edilmiş olması ve XVII. yüzyıldan daha eskiye giden nüshaların tespit edilememesi, eserin XVI. yüzyıldan daha önceye ait olmadığını gösterir. Zira tespit edebildiğimiz en eski nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez- 1609 numaraya kayıtlı, H. 1103 (1691) tarihinde Lütfullah b. Hacı Hüseyin b. Mustafa Konstantiniyye tarafından istinsah edilen nüshadır.

¹⁸ Muhammet Yelten, Hîbetu’llâh b. İbrâhim’in Saatnâmesi ve Eserde Dudak Uyumunun Durumu, *I. Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXVIII, İstanbul 1998, s.588.

¹⁹ Muhammet Yelten, Vasfî Mahir Kocatürk’e atıfta bulunarak ve “dil ve ifade”yi dikkate alarak eserin XIV. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir. Bkz. *agm.*, s. 588.

²⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Serez-1609 numaralı ve H. 1103 tarihli nüsha bilinen en eski tarihli nüsha olmakla birlikte dili yenileştirilmiştir. Onun için biz bu nüshayı incelememize esas almadık.

IV. b. 1. Konusu

1/b- “(1)bu kitâb taşnîf kılındı ilerü aḥbârdan ve daḥi (2) ‘acâyib aḥvâlden ve geçmiş każiyyelerden ve ne kim (3) Ḥaḳ Te‘âlâ ve teḳaddes yirüñ ve gögüñ yaradılmışları (4) ‘ibretdür işidenlere ve bu kitâb her kitâblardan (5) alınmışdur. Levâmî gibi ve daḥi Tefsîr-i Netâyihü’ş-Şanâyi‘ (6) gibi ve Tefsîr-i Fetâvî gibi ve daḥi nice bunuñ (7) emşâli kitâblar gibi ...”

4/a -“kitâba (11) Sâ‘atnâme dirler bu ḳadar delîl-i Kur‘ân ve ehâdiş-i nebeviyye (12) ile ulu kitâblardan intihâb olup tercüme olmuşdur ümmilere (13) ve ümmî ḥâtulnara nef‘i ğayet çoḳdur oḳuması daḥi bunuñ (14) ile ‘amel itmesi lâzımdur bu cümle Kur‘ân-ı Kerîm tefsîrinde (15) mündericdür”

Kitabın sebep-i te‘lifinden alınan bu cümleler, kitabın konusu ve muhtevası hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bir kaç cümle daha ilave etmek gerekirse, şunları söyleyebiliriz: Eser bütünüyle dini, didaktik bir eserdir. Bir çok mesele, ayet ve hadislere dayandırılarak açıklanmakla birlikte, verilen bilgilerin büyük bir kısmı da efsane ve rivayetlere dayanmaktadır. Özellikle cennet, cehennem, melek (ferişteh), huri, şeytan gibi kavramlar Kuran ve hadis ile bildirilen özelliklerinin de ötesinde, farklı bazı boyutlarıyla anlatılmaktadır. Yine gece ve gündüzün, mevsimlerin, yağmur ve karın oluşumu, kendine has bazı tespitlerle anlatılmaktadır.

Bu eserde, “akşam saati, gökler saati, uyku saati, gaflet saati ve arş saati ” şeklinde adlandırılan beş farklı saat söz konusudur. Bu saatlerin her birinin kendine göre özelliği vardır. Bu saatte yapılacak ibadetlerin ve alınacak mükâfatların neler olduğu açıklanmaktadır. Yer, gök, cennet ve cehennem tasvirleri oldukça ilginçtir.

İnsanları iyiye, güzele ve doğruya yönlendirmek, günahlardan ve kötülüklerden korumak ve ahiret hayatına hazırlamak amacıyla kaleme alınan eser, daha çok okur yazar olmayan insanlara, özellikle de “ümme hatunlara” hitap etmektedir. Ümmi hatunlara hitap eden bu özelliği dolayısıyla eserin sonuna erkeklerin kadınlar üzerindeki haklarını anlatan bir bölüm eklenmiştir.

IV. b. 2. Nüshaları

Eserin Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda nüshası vardır. Hemen bütün yazma eser kütüphanelerinde ve bir çok kişinin özel kütüphanesinde eserin bir veya bir kaç nüshasını bulmak mümkündür. Dolayısıyla eserin nüsha sayısını kesin olarak tespit etmek oldukça zordur. Blochet 1312, Top. T. Yaz. 1.141, TÜYATOK 07 El. 499’da kayıtlı olan eserin şimdilik 98 yazma nüshasını tespit edebildik:

1-Millî Kütüphanede: Yz.A.4039, Yz.A.2562, Yz.A.5662, Yz.A.3538/1, Yz.A.3578 , Yz.A.3544/1, Yz.A.2154, Yz.A. 77, Yz.A.729/3, Yz.A.27/2., Yz.A.886, Yz.A.3267, Yz.A.632, Yz.A.3698, Yz.A.612, Yz.A1106, Yz.A.2721,

- Yz.A.2699, Yz.A.1666, Yz.A.2142, Yz.A.2778, Yz.A.548, Yz.A.1862 (23 adet)
- 2-Süleymaniye Kütüphanesinde:** Hacı Mahmud Efendi, nr.1942; İzmir, nr.833, 744; Serez, nr.1634, 1609, 1610, 1652; Nuri Arlasez, nr.87; Mesih Paşa, nr.109; Laleli, nr.1378; Yazma Bağışlar, nr.1859, 3428, 3693, 4209, 2813, 3410, 3572 (17 adet)
- 3-İstanbul Belediye Kütüphanesi:** nr.1, 77, 311, 508, 418, 222 (6 adet)
- 4- İstanbul Millet Kütüphanesi:** Ali Emiri Efendi nr.737, 738, 739, 740, (4 adet)
- 5- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi:** Üçüncü Ahmet ve Bağdat Köşkü bl., nr. 372, 1059 1803, 3098(4 adet)
- 6- Türkçe Yazmaları Toplu Kataloğu:** nr.20, 47, 804, 814, 1126, 1391 (6 adet)
- 7- Afyon Gedik Ahmet Paşa Kütüphanesi:** nr.18179, 18180, 18183 (3 adet)
- 8- Hacı Selim Ağa Kütüphanesi,** Kemankeş bl. nr. 311, 312 (2 adet)
- 9- Tercüman Gazetesi Kütüphanesi:** nr. 138, 304 (2 adet)
- 10- Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçesi Halk Kütüphanesi:** nr. 694, 1055, 1225 (3 adet)
- 11- Samsun Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi:** nr. 462, 4383(2 adet)
- 12- Manisa İl Halk Kütüphanesi:** nr.1495, 1496 (2 adet)
- 13-Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi:** nr. 4987(1 adet)
- 14- İstanbul Merkez Kütüphanesi:** nr. 5879 (1 adet)
- 15- Çorum İl Halk kütüphanesi:** nr. 9581 (1 adet)
- 16- Nuruosmaniye Kütüphanesi** (nr. 4424 (1 adet)
- 17- Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi:** nr. 56 (1 adet)
- 18- Erzurum İl Halk Kütüphanesi:** nr. 3049 (1 adet)
- 19- Fazıl Ahmet Paşa Kütüphanesi:** nr. 462 (1 adet)
- 20- Eskişehir Memleket İl Halk Kütüphanesi:** nr. 294 (1 adet)
- 21- Tire Kütüphanesi:** nr. 610, 1342 (2 adet)
- 22- Türk Dil Kurumu Kütüphanesi:** nr. 344 (1 adet)
- 23- Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi:** nr. 786 (1 adet)
- 24- Balıkesir İl Halk Kütüphanesi:** nr. 10 Hk.869, 10 Hk. 368, 10 Hk. 581/1 (3 adet)
- 25- Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi:** (1 adet)
- 26- Konya İl Halk Kütüphanesi:** (?)
- 27- Rasim Deniz(Özel)** (2 adet)
- 28- Sabahattin Küçük(Özel)** (1 adet)
- 29- Ahmet Buran (Özel)** (4 adet)
- 30- Vasfi Mahir Kocatürk (Özel)** (1 adet)

V. YAZIM VE DİL ÖZELLİKLERİ

V. 1. Yazım Özellikleri:

Eser yazım özellikleri itibariyle Eski Türkiye Türkçesinin son dönemlerini yansıtmaktadır. Aslında Eski Türkiye Türkçesi yazımının kalıplaşmış bazı şekilleriyle son dönemlere kadar taşındığını biliyoruz²¹. Dolayısıyla bu yazım özellikleriyle yazılmış olan her eseri Eski Türkiye Türkçesi eseri saymak doğru değildir.

İncelediğimiz Sâ'atnâme nüshası harekeli ve okunaklı bir yazı ile yazılmıştır. Dikkatlice yazılan ve harekelenen eserin yazı ve hareketlerinden yazım ve dil özelliklerine ait bir çok ayrıntıyı tespit etmek mümkündür. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- Eski Türkiye Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olan ünlülerdeki yuvarlaklık, eserimizde de görülmektedir. Bu fonetik durum yazımda ya doğrudan vav (و) yazılarak ya da hareke kullanılarak gösterilmiştir: **kulıñıñ** / فُولُكْ (4b/10), **ilerü** / اَلرُو (1b/1), **yirüñ** / يِيرُوكْ (1b/3), **ibredür** / عِبْرَتْدُر (1b/4), **çeküp** / جَكُوبْ (3a/14), **oldum** / اُولْدُمْ (4a/2)

2- Türkçe sözcüklerin ilk hecelerinde görülen bazı asli uzunluklar medli elif ya da elif ve üstün ile gösterilmişlerdir: **alına** / اَلْنَه (87b/11), **şac** / صَاجْ (63a/13)

3- è / i bakımından metnimiz daha çok i taraftardır. Ancak zaman zaman kapalı è'nin açıkça belirtildiği sözcükler de vardır: **ëşidenlere** / اَشِدِنْلَرَه (1b/4), **gëymişler** / كَيْمِشْلَر (29a/7), **gëydürelər** / كَيْدُورَهْلَر (79a/6)

4-Sözcüklerin sonunda yer alan dar-yuvarlak ünlüler genellikle kalıplaşmış olarak dar-düz (ڊ) yazılmışlardır: **konşularuñı** / قُونْشُولَرِيكِي (79a/4), **göñli** / كُوكْلِي (18a/11), **güni** / كُونِي (70a/7)

5- Bazen sözcüklerin sonundaki düz-dar ünlü ile izafet tamlamalarındaki terki b ünlüsü bir kesre ile gösterilmiştir: **hadîş-i kudside** / حَدِيثِ قُدْسِيْدَه (50a/13), **hadîş-i meşâriqda** / حَدِيثِ مَشَارِقْدَه (76b/15)

6- Ünlü ile biten bazı sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde, bu ek, sözcüklerin son ünlüsü üzerine konan bir hemze ile belirtilmiştir: **Mekke'i** / مَكَّةُ (19b/2) Biz bu yazılışları y bağlayıcı ünsüzü ile Mekke'yi biçiminde okuduk.

7-Bazı sözcüklerin farklı yazım ile yazıldıkları görülmektedir: **yıldız** (98b/1), **yılduz** (98b/6), **kendü** (102b/6), **kendi** / (1b/11), **oķı-** (4b/7), **oķu-** (6b/12)

²¹ Bkz.Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981; Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2000, s.91-97; Hayati Develi, 18. Yüzyıl Türkiye Türkçesi Üzerine, *Doğu Akdeniz, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi*, S. 1, Yıl 1998, s. 27-36.

8-Bazı Arapça sözcüklerde iki ünlü arasındaki “hemze”, “y “ ile yazılmıştır: **sayirinde** / سَايِرِنْدَه (95b/1), **dayim** / دَايِم (5a/12)

9-Farsça asıllı olumsuzluk ön eki olan “ bî ” bazı sözcüklerde “bey” biçiminde yazılmıştır: **beysa‘âdet** / بِي سَعَادَت (62a/2, 12)

10-Birçok Türkçe Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde p yerine b, ç yerine de c kullanılmıştır. -Up ekinde olduğu gibi düzenli olarak p yerine b yazılan şekiller olmakla birlikte, bu iki sesin yazımında genellikle bir karışıklık görülmektedir. **şac** / صَاح (63a/13), **alduçca** / اَلْدُفَّجَه (4a/4), **itmişce** / اِتْمِشَجَه (4b/2)

Ayrıca, günümüzde p- ile söylenen bazı sözcüklerin metnimizde asıl şekillerini koruduklarını ve b- ile yazıldıklarını görüyoruz: **barmaqları** / بَرْمَقْلَرِي (76a/6, 84b/7), **bişen** / بِيشَن (55a/12), **bişirüp** / بِشُورُب (104a/9)

11- ile ve için edatları ile imek fiili zaman zaman ekleşmiş ve bitişik yazılmışlardır. **hakkiyçün** / حَقِّيْجُون (26a/1), **itdiyse** / اِتْدِيْسَه (4b/9), **berekâtıyla** / بَرَكَاتِيْلَه (4a/8)

12- t > d değişmesi bakımından metnimizde Oğuz Türkçesinin genel yapısına²² uygun bir tonlulaşma hakim ise de özellikle kalın ünlülü sözcüklerin önemli bir bölümünün “ ” ile yazıldığı görülmektedir. Bu durum fonetik bir özellik olabileceği gibi yazım ile ilgili bir özellik de olabilir: **tağ** (22b/147, **tağıt-** (97b/15), **tam** “dam, ev” (90a/6), **tamar** (85b/6), **tamla-** (69a/15), **tarlık** (30b/3), **tart-** (36b/8), **tavar** (16b/5), **toğ-** (67a/4), **tokın-** (97b/7), **tokuz** (42a/2), **tol-** (10b/14), **tolu** “dolu”(97b/11), **ton** “don, elbise” (90b/2), **toy-** (85a/15), **tuğak** (43a/11), **tuş-** (16b/14)

Günümüzde “t “ ile söylenen bazı sözcüklerin metnimizde “d “ ile yazıldıkları da görülmektedir: **dut-** (46a/4), **ditre-** (79a/13), **derle-** “terlemek” (84a/1), **depe** (63b/7), **depret-** (43a/12), **diksin-** (90a/8), **dürlü** (6b/8)

13- Kalın ünlülü bazı sözcüklere gelen eklerin ince ünsüz ile yazıldıkları görülmektedir: **râhatlık** / üÄŦÇQ÷bAm (94a/1)

14- Sin (q) ve sat (y) ünsüzlerinin yazılışı genellikle kurallıdır. Ancak az da olsa bazı karışıklıklar görülmektedir. Mesela : “saç” sözcüğü 63a/13 satırda “**şac** / üWD÷z “ şeklinde sat ile yazılmışken, aynı sözcük 63b/1, 2 ve 7. satırlarda **sac** / WD÷r biçiminde “ sin / q “ ile yazılmıştır.

V. 2. Dil Özellikleri

1. Metnimizde Türkçenin bilinen sekiz ünlüsü dışında, kapalı ê olarak adlandırdığımız dokuzuncu bir ünlü de yer almaktadır: **gêy-** (29a/7), **êşit-** (1b/9), **êyü** (7b/4)

²² Zeynep Korkmaz, “Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”, *Türk Dili*, DLT Özel Sayısı, S. 253 (Ekim 1972), s. 3-19.

2- Boğumlanma yerleri ve biçimleri bakımından kalın-ince, dar-geniş, ve düzyuvarlak olarak sınıflandırdığımız dilimizin ünlülerini, boğumlanma süreleri bakımından da kısa-uzun ya da normal süreli-uzun ünlüler şeklinde sınıflandırabiliriz. Türkçe sözcüklerdeki aslı uzun ünlüler, böyle bir tasnif yapmamızı gerekli kılmaktadır: **al** “hile, aldatma” (87b/11), **sac** “saç” (63a/13)

3- Kalınlık -incelik uyumu metnimizde, genel Türkçede olduğu gibi sağlam işleyen bir kuraldır. Ancak Türkçe ekler almış bazı sözcüklerde az da olsa kuralın bozulduğu olmaktadır: **ğarralenmekdür**(67b/12), **hakkıyçün**(30a/13), **fağırılığ** (72a/5)

4- Düzlük yuvarlaklık uyumu ise, ünlülerdeki yuvarlaklaşma nedeniyle önemli ölçüde bozuktur²³: **itdürüp**(81b/14), **sevgülü**(82b/7), **olmazuz**(81a/4), **virşün** (79b/7), **koşularuñı**(79a/4), **virmediñüz** (63b/4)

Eklerdeki yuvarlaklaşmalar dışında, **kapu, karşı, yatsu, ilerü, girü, kendü, kamu, konuşu, eyü...** gibi sözcüklerin kök ya da gövdelerindeki ünlülerin sürekli veya çoğu zaman yuvarlak olmaları da uyumun bozulmasına sebep olmaktadır.

Düzlük yuvarlaklık uyumu, bazı şekillerin sürekli düz-dar ünlü ile yazılmaları sebebiyle de bozulmaktadır: **urmuş** (64a/5), **öküzi** (42a/15), **göricek** (47a/14), **ölinceye** (50b/1), **getürürsüz** (81a/13-14), **görgil** (7b/11)

5-Ünlü yuvarlaklaşması Eski Türkiye Türkçesinin genel ve karakteristik bir fonetik özelliğidir. Metnimizde de bu yuvarlaklığın devam ettiği görülüyor:

5. a. Sözcük Kök ve Gövdelerinde Ünlü Yuvarlaklaşmaları:

kapu, karşı, yatsu, girü, kamu, konuşu, ilerü, girü, eyü gibi sözcüklerin kök ve gövdelerindeki ünlü hep yuvarlaktır. **yılduz / yıldız, kendü / kendi, okı- / oğu-** gibi bazı sözcükler ise çoğunlukla yuvarlak, zaman zaman da düz biçimleriyle kullanılmışlardır.

5. b. Eklerde Ünlü Yuvarlaklaşmaları:

Metnimizdeki yuvarlak ünlülü ekleri, sürekli yuvarlak olanlar ve hem yuvarlak hem düz kullanılanlar olarak ikiye ayırabiliriz:

5. b. 1. Sürekli Yuvarlak Ünlülü Olan Ekler

Ettirgen çatı ekleri **-dUr-, -Ur-: itdür-** (81b/14), **göndür-**(79a/5), **geydür-** (79a/6), **degür-**(81b/9)

Bildirme eki - **dUr-: çokdur** (4a/3), ‘ **ibretdür** (1b/4)

Sıfat-fiil eki **-dUK: itdüğinden** (21b/6), **korğdukları**(21b/7)

Zarf-fiil eki **-Up: virüp** (1b/8), **çıkup**(3a/10)

Fiilden isim yapma eki **-Uk: uyanuğ**(43b/8)

Geniş zaman eki **-Ur: virilür** (42b/1), **gelür** (518a/12)

²³ Muhammet Yelten’in Süleymaniye Kütüphanesi, Serez-1609 numaralı nüshada dudak uyumuna bağlandığını belirttiği örneklerin çok azı elimizdeki nüshada dudak uyumuna bağlanmıştır. Bkz. Muhammet Yelten, *agm.*, s.589-593.

Emir üçüncü teklik şahıs eki **-sUn: virsün** (79b/7), **korğmasunlar**(37b/15)
 Emir birinci çokluk şahıs eki **-AlUm: geledüm** (41b/8), **işidelüm** (11a/14)
 İstek birinci çokluk şahıs eki **-vUz : idevüz** (11b/37, **sevinevüz** (11b/2),
çıkımayavuz (2a/1)

5. b. 2. Hem Düz Hem Yuvarlak Ünlülü Olan Ekler

İsimden isim yapma eki **Ik, IUk: hoşnüdlik** (85b/8), **muştuluk** (39a/12)
muştuluk (53a/4), **ululuk** (94a/6)

İsimden isim yapma eki **II, IU: tatlu**(80b/3), **sevgüli**(82b/7)

İyelik birinci teklik ve çokluk şahıs ekleri **+Im, +Um / +mIz, +mUz: suçım**
 (37a/5), **suçum** (37a/6) **menzilimizi** (45a/6), **yirimüz** (45a/10),

İyelik ikinci teklik ve çokluk şahıs ekleri: **+İñ, +Uñ / +ñIz, +ñUz: işleriñüz**
 (61a/14), **kılıñuzdan**(28a/4), **mâluñ**(53b/2), **Tañrıñam** (30b/11)

Tamlama hali eki **+Uñ, +nUñ: kişinüñ**(18a/4), **göklerüñ** (99a/9)

ehliniñ(83b/4), **habîbiniñ**(100b/5)

Görülen geçmiş zaman bir ve ikinci teklik ve çokluk şahıs ekleri : **bağışladım**
 (80b/14), **aldandıñuz** (63b/68), **unutduñuz** (63b/9), **söyledük** (1b/10), **añdum**
 (59b/12)

Dönüşlü çatı eki **-In-, -Un-: olunmuşdur**(7a/4), **tolın-**(11b/13)

İşteş çatı eki **-İş-, -Uş-: durışur** (48b/13), **tutuşup** (77b/1)

Edilgen çatı eki **Il-, Ul-: virilür**(42b/1), **döküleydi** (48a/7)

İsimden isim yapma eki **çIk, çUk: kocacıklara** (5a/10), **karıcıklara**(5a/10)

6- Metnimizde bazı eklerin ünlüsü ise sürekli düzdür. Bu durum genellikle eski Türkiye Türkçesinin karakteristik ekleri ile yazımını yansıtmaktadır.

5. b. 3. Sürekli Düz Ünlülü Olan Ekler

İyelik üçüncü teklik ve çokluk şahıs ekleri **I, sI / lArI: suçını** (88a/5),
nürından(42b/2), **gıtdügi**(3b/5), **kapucısı** (27a/2), **yüzleri**(18a/8)

Belirtme hâli eki **+I: konuşularuñı** (79a/4) **öküzi** (42a/6157), **diliñüzi**(50b/4)

Emir ikinci teklik şahıs eki **GI: görgil**(7b/11), **virgil**(7b/12)

Anlatılan geçmiş zaman eki **mIş: çözmüş** (6a/3), **urmış** (64a/5), **öldürmüş**
 (64a/3)

Görülen geçmiş zaman üçüncü teklik şahıs eki **dI: geçdi**(80a/12),
bildürdi(2b/7), **kıydı**(5b/6)

Fiil çekiminde ikinci teklik ve çokluk şahıs ekleri **sIn, sIz: göresin** (79b/9),
viresiz (81b/3), **degüresiz** (81b/9), **getürürsüz** (81a/14)

Zarf-fiil ekleri **IncA ve IcAk: ölinceye** (50b/1), **göricek** (47a/14),
öliceğ(51a/9)

İsimden isim yapma eki **+çI / +çI: gözci** (19b/9), **kapucısı**(27a/2)

Fiilden isim yapma eki **-IcI**: **koparıcılarıdır** (34b/5), **yuyıcı** (84b/9)

7- Metnimizde yumuşak **g** hariç Türkçenin bütün ünsüzleri kullanılmıştır. Çağdaş Türkiye Türkçesi yazı dilinden farklı olarak metnimizde **h** ve **ñ** ünsüzlerinin kullanıldığını görüyoruz: **ağşamı**(29b/1), **piñar**(81b/1), **gögün**(1b/3)

8- Tonsuz ünsüzlerle biten sözcüklere getirilen **-dI**, **-dUk**, **-dUr**, **+dA**, **+dAn** gibi ekler, genellikle tonlu biçimleriyle kullanıldıkları için metnimizde ünsüz uyumu yoktur diyebiliriz: **geçdi** (80a/12), **meşarıktan** (76b/15), **kullukda** (22b/2), **olunmuşdur** (23b/12), **çokdur**(4a/13)

9- Eski Türkiye Türkçesinin temel fonetik özelliklerinden olan tonlulaşma metnimizde de görülmektedir. Özellikle ön seste bulunan Eski Türkçedeki **k-** ve **t-** seslerinin **g-** ve **d-** 'ye dönüştükleri görülmektedir:

t->d- : **degür-** (81b/9), **di-** (8a/5), **degin** (12a/11), **demür** (66b/4), **deñiz** (91a/14), **dikil-** (58a/12), **dil** (1b/10), **dile-** (6a/1), **diñle** (103b/3), **diri** (23b/13), **diş** (76b/14), **doğ-** (12b/1), **dolaş-** (49b/7), **doldur-** (86a/6), **doy-** (85b/13), **dök-** (84a/1), **dög-** (66a/3), **dön-** (13a/2), **döndür-** (3b/11), **dört** (2b/1), **döşen-** (83b/12), **dur-** (31a/6), **durış-** (48b/13) **duy-** (46b/10), **dün** (12a/15), **dür-** (44a/1), **düş-** (20a/9)

Günümüzde tonsuz **t-** ünsüzüyle kullanılan aşağıdaki sözcükler de metnimizde tonlu (**d-**) biçimleriyle yazılmışlardır: **dut-** (46a/4), **ditre-** (79a/13), **derle-** "terlemek" (84a/1), **depe** (63b/7), **depret-** (43a/12), **diksin-** (90a/8), **dürlü** (6b/8)

Günümüzde tonlu **d-** ünsüzüyle kullanılan bazı sözcükler metnimizde " **tı / "** ile yazılmışlardır: **tağ** (22b/147), **tağıt-** (97b/15), **tam** "dam, ev" (90a/6), **tamar** (85b/6), **tamla-** (69a/15), **tarlık** (30b/3), **tart-** (36b/8), **tavar** (16b/5), **toğ-** (67a/4), **tokın-** (97b/7), **tokuz** (42a/2), **tol-** (10b/14), **tolu** "dolu"(97b/11), **ton** "don, elbise" (90b/2), **toy-** (85a/15), **tudağ** (43a/11), **tur-** (16b/14)

k- > g- : Arap alfabesinde **k** ile **g** sesi aynı işaretle karşılandığı için, sözcük başındaki bu değişim hakkındaki değerlendirmelerimiz daha çok Kâşgarlı'nın verdiği bilgilere, dilimizin bugünkü fonetiğine ve ağızlara bakılarak yapılmaktadır. Metnimizde daha çok ince ünlülü sözcüklerde **k->g-** değişmesi görülüyor: **geç-** (37a/6), **gel-**(74b/4), **ger-**(80a/14), **gerek**(5a/13), **getür-**(51a/15), **gây-**(103a/6), **gez-** (26b/12), **gibi**(1b/5), **git-**(33a/15), **gir-**(44a/11), **gök**(8b/15), **gizle**(25a/12), **gölge**(14b/12), **gömlük**(6a/9), **gönder-**(87a/3), **göñül**(18a/11), **gör-**(63b/11), **göster-** (2a/13), **göz**(1b/9), **gözle-**(26b/11), **güç**(41a/7), **gün**(4b/2), **gündüz**(6a/10), **güneş**(41a/2)

ç > c : Daha çok yazım sorunu olmakla birlikte, bir çok sözcükte **ç** yerine **c** kullanıldığı görülmektedir: **şac** (63a/13), **aldukca**(4a/4), **itmişce**(4b/2), **bağceleri** (27a/11)

p > b : Bu da daha çok bir yazım meselesidir. **virüp**(1b/8), **kağlar**(55b/2), **çağrısup** (26b/3)

Günümüzde tonsuz biçimiyle kullanılan aşağıdaki sözcükler ise metnimizde tonlu aslı biçimleriyle kullanılmışlardır: **barmağ** (76a/6), **biş-**(55a/12), **bişür-**(104a/9)

10- Gelecek zaman eki **-AcAk** henüz tam anlamıyla gelecek zaman görevinde değildir. Sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır: **ölecek kişinin** (76a/10), **ölecek ol-** (57a/10), **meded idecek kadar**(62b/9)

11- Metnimizde kullanılan belirtme hâli eki **+I** 'dır. **menzirimizi**(45a/9), **diliñüzi**(50b/4), **suçunu**(88a/5) Ancak, belirtme hâlinin **+I** ekinden daha yoğun olmak üzere **ø** ile karşılandığını görüyoruz. **Ta'fîrîlik da'vâsın eyledi**(31b/5), **kolların aç-**(81a/2), **şevâbın vir-**(31b/9), **başın kaldur-**(11b/4)

12- Çıkma hâli eki **+dAn** olmakla birlikte, bir örnekte kalıplaşmış olarak **+dIn** eki de korunmuştur. **öndin** (5b/3)

13- Bulunma hâli eki **+dA** nın çıkma hâli işleviyle kullanıldığını görüyoruz. Bu, metnimizi Eski Türkçeye ve Türkiye Türkçesi ağızlarına bağlayan bir özelliktir²⁴. **hadîş-i kutsîde gelür**(50a/13), **hadîş-i meşâriqda gelür** (76b/15)

+dA eki üçüncü şahıs zamirine getirilince yönelme hâli görevinde de kullanılmaktadır: “ **hiç ola mı ki ben anda yayan varam**” (20b/8)

14-Yönelme hâli eki olan **+A**, vasıta hâli işleviyle de kullanılmaktadır. **günâha meşgûl ol-**(26b/11-12), **'ibâdete meşgûl ol-**(27a62-3), **meger ki beni arķana götüresin**(20b/9), **herze sözlere meşgûl ise**(22b/12)

15-Fiil çekiminde özellikle istek kipi birinci çokluk şahısta **-vUz** eki kullanılmıştır. **sevînevüz**(11b/2), **idevüz**(11b/3), **olavuz**(2a/1), **dutavuz**(2a/1), **çıkmayavuz**(2a62)

16- Fiil çekiminde birinci teklik şahıs için zaman zaman **-In** ekinin kullanıldığı görülüyor. **iderin**(6b/8), **kılmazın**(9a/3)

17- Emir ikinci çokluk şahıs eki ünlü ile biten fiil tabanlarına **-ñ** biçiminde gelmektedir. **öldürmeñ**(64a/9), **itmeñ**(64a/9), **olmañ**(64a/9), **silkmeñ**(85b/5), **yürüñ**(85b/5), **bağışlañ**(89a/1)

18- Emir birinci teklik şahıs için **-AyIm** şeklinin yanında zaman zaman da **-AyIn** ekinin kullanıldığı görülüyor: **kılayın**(26b/9), **göreyin**(26b/10)

19- Emir ikinci teklik şahıs için **Ø** ve **-gIl** ekleri kullanılmıştır. **görgil**(7b/11), **virgil**(7b/12)

20- Eski Türkiye Türkçesinin karakteristik zarf-fiil eklerinden olan **-UbAn** metnimizde kullanılmamıştır. Ancak **-IcAk** zarf-fiili sıkça görülmektedir. **olıcağ**(8b/7), **göriccek**(47a/14), **öliccek**(51b/9), **kılıcağ**(41b/13)

21- Mukayese ve sıfatlarda derece bildiren **+rAk** eki, metnimizde az da olsa kullanılmıştır. **gecrek**(33a/14)

22- Vurmak fiili metnimizde henüz **v** ön sesini almamıştır ve sürekli **ur-** biçimindedir. **ur-** (42a/6)

23- Söz varlığı bakımından bugün için yaygın olarak kullanılmayan veya

²⁴ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın) TDK Yay. Ankara 1988, s.64; Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay. Ankara 1996, s.200-201.

eskimiş olan **ur-**, **yarlığa-**, **diñ diñle-**, **kov kovla-**, **iv-**, **yu-**, **kaşan-**, **kop-**, **göndür-**, **iyt-/it-** "demek", **yırla-**, **söyün-**, **sı-**, **yid-** gibi fiillerin; **uru**, **bayık**, **şamu**, **uçmak**, **yab**, **dükeli**, **kamu**, **qanda**, **çatlamak** "yıldırım, şimşek" **kılıç kıran**, **elegim şagma**, **kankı**, **başmak**, **uğurlık**, **bürüncük**, **sınık**, **buqagu**, **dün** "gece", **tütün** "duman", **qarañu**, **qonşu**, **hırgız**, **gevde**, **bile** "birlikte", **birle**, **od**, **is(issi)**, **uşda**, **imdi**, **şol**, **kimsene**, **biti**, **etmek**, **yaşıl**, **can alıcı** "Azrail", **çeri**, **sencileyin**, **qarındaş**, **qulağuz**, **gün** "güneş", **al** "hile", **süci**, **gidi**, **kov**, **qaçan**, **ata** "baba", **ton** "don, elbise"... gibi isim ve edatların kullanılmış olması ilgi çekicidir.

24- Yine söz varlığı itibariyle baktığımızda dizinde madde başı olan 2102 sözcük kullanılmıştır. Madde başlarının altında sıraladığımız sözcükler bu sayıya dahil değildir. Özel adlar hariç, madde başı olan sözcüklerin dillere göre dağılımı şöyledir: Türkçe 951, Arapça 856, Farsça 174, Yunanca 2, İtalyanca 1, Fransızca 1. Bunların dışında 35 Arapça-Türkçe, 18 Farsça-Türkçe, 3 Arapça-Farsça, 2 Farsça-Arapça, Türkçe-Farsça 1 ve de 1 Yunanca-Türkçe sözcük vardır. Özel adların toplamı 57'dir.

Bu sözcüklerin yüzdeleri ise şöyledir: Türkçe % 48, Arapça %43, Farsça %9, diğerleri % 0,2 .

Bir eserin söz varlığının niteliği işlediği konuya bağlı olarak şekillenir. Sâ'atnâme dinî bir eserdir. Dolayısıyla Arapça sözcük ve terimlere fazlaca yer verilmiştir. Buna rağmen Türkçenin kullanım oranı % 48 'dir. Türkçe eklerle Türkçeleştirilmiş sözcükleri de sayarsak bu oran Türkçenin lehine daha da artacaktır. Eserde Türkçenin durumunu sadece sözcüklerin sayısını dikkate alarak ölçmek doğru olmaz. Sözcüklerin kullanım sıklığını da dikkate almak gerekir. Zira, Türkçe sözcükler diğer dillere göre önemli ölçüde bir kullanım sıklığına sahiptir.

25- Eserin edebi olmak bakımından bir iddiası yoktur. Ancak, Orhun Yazıtlarından tanıdığımız ve Dede Korkut ile devam eden şiirsel anlatımın, yine halka hitab eden bir eser olarak Sâ'atnâme'de , " zinhâr ve zinhâr saqınıñ kim uyqu sizi öldürmesün. Şeytânı size güldürmesün. Allah'ı ve peygamberi sizden bizdürmesün. Siz uyquyu öldürüñ uyqu sizi öldürmesün..." şeklinde yer yer kullanıldığını görüyoruz.

V. KAYNAKLAR

- Binark, İsmet- Sefercioğlu, Nejat, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı Bibliyografyası*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1977
- Borst, Arno, *Avrupa Tarihinde Zaman ve Sayı Computus*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Ankara, 1997
- Buran, Ahmet, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay. Ankara, 1996, s.200-201

- Buran, Ahmet, Türk Edebiyatında Saatnameler ve Hibetu'llâh ibni İbrâhim'in Saatnamesi, *9. Millî Türkoloji Kongresi*, 15-19 Eylül 1997, İstanbul
- Büyük Larousse*, C.19
- Çüçen, A. Kadir, *Heideger'de Varlık ve Zaman*, Bursa, 1997
- Develi, Hayati, 18. Yüzyıl Türkiye Türkçesi Üzerine, *Doğu Akdeniz, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi*, S. 1, Yıl 1998, s. 27-36
- Gabain, A. Von , *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın) TDK Yay. Ankara, 1988, s.64
- Hawking, Stephen W., *Zamanın Kısa Tarihi*, (Süleyman Gül-Çağrı Gürbüz) İstanbul, 27 ve d.
- İslam Ansiklopedisi*, MEB. Yay. İstanbul, 1980, C. 10
- Kocatürk, Vasfi Mahir, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1970
- Korkmaz, Zeynep, Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi, *Türk Dili, DLT Özel Sayısı*, S. 253 (Ekim 1972), s. 3-19
- Özkan, Mustafa, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul, 2000
- Timurtaş, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul, 1981
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1990, C.7
- Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 1988,
- Yelten, Muhammet, Hibetu'llâh b. İbrâhim'in Saatnâmesi ve Eserde Dudak Uyumunun Durumu, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXVIII, İstanbul 1998, s.588.